

ΕΥΓΕΝΙΑ ΔΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ

Η ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΣΗ ΤΩΝ ΠΕΡΙΗΓΗΤΙΚΩΝ ΕΚΔΟΣΕΩΝ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΚΑΤΑΓΡΑΦΗΣ
ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

Η εικονογράφηση των εκδόσεων περιηγητικών κειμένων αποτελεί ένα πλούσιο και ποικιλόμορφο υλικό, πολύτιμη πηγή πληροφοριών, τόσο για την ιστορία του χώρου και των λαών, όσο και για την ιστορία της τέχνης. Η θέση της εικόνας και η λειτουργία της στα περιηγητικά κείμενα ποικίλλουν ανάλογα με τον αιώνα και τα γενικότερα ρεύματα, θρησκευτικά ή καλλιτεχνικά, τα περιηγητικά ενδιαφέροντα, τις απαιτήσεις και την ανταπόκριση του κοινού αλλά και την προσωπική ευαισθησία του περιηγητή για την ακρίβεια και την αντικειμενικότητα των σχεδίων του.

Σταθμό στην εικονογράφηση βιβλίων με χαρακτηριστικά ζωγράφων αποτελεί η έκδοση του Bernard von Breydenbach, *Peregrinationes in Terram Sanctam* με σχέδια του Erhard Reuwich στα τέλη του 15ου αιώνα, στην οποία τόσο οι απόψεις πόλεων, όσο και τα υπόλοιπα σχέδια χαρακτηρίζονται από θαυμαστή ακρίβεια και πιστότητα, ενώ παράλληλα η εκτύπωση των ξυλογραφιών είναι εξαιρετική.

Τον 16ο αιώνα, εποχή των ανακαλύψεων παρουσιάζεται ειδικό ενδιαφέρον για την απεικόνιση και την αποτύπωση του χώρου και αρχίζουν να εμφανίζονται ορισμένοι χάρτες και απόψεις πόλεων από τον ελληνικό χώρο, κυρίως των βενετικών κτήσεων και των νησιών, που αποτελούσαν σταθμούς των ευρωπαϊών περιηγητών για την Ανατολή. Πρόκειται συνήθως για συμβατικές, μη ρεαλιστικές, συχνά επαναλαμβανόμενες σε διαφορετικές εκδόσεις απεικονίσεις¹. Δεν λείπουν όμως και τα έργα που αποτελούν αξιόπιστες ιστορικές μαρτυρίες αλλά και αντικείμενα εξαιρετικής τέχνης, όπως οι χαλκογραφίες του Girolamo Porro από το βιβλίο του Thomasso Porcacchi, *L'isole più famose nel mondo*, που τυπώθηκε στη Βενετία το 1572.

Κατά τον 17ο αιώνα, πληθαίνουν τα ταξίδια και οι ταξιδιώτες, διαμορφώνεται περισσότερο η γεωγραφική επιστήμη και παράλληλα δημιουργείται νέα συνείδηση για τη λειτουργία της εικόνας που συνοδεύει τις εκδόσεις των περιηγητών, καθώς και άμεση ανάγκη για αυτοψία. Αξίζει να αναφερθούν οι απόψεις του G.Grelot στο βιβλίο του *Relation nouvelle d'un voyage de Constantinople* για τη θέση της εικόνας στα περιηγητικά κείμενα: "... mais c'est qu'il est certain qu'un gros volume tout entier d'écriture ne donne jamais d'idée si parfaite d'un lieu que le fera un plan ou un dessein tracé sur une feuille de papier, et que quelque Relation que l'on en face, elle sera toujours tres obscure si l'on n'y joint quelque crayon de la chose que l'on explique. Voila ce qui m'a donné la pensée de ne rien décrire icy sans en fournir aussi-tost les Figures.

---

1. Βλ. Α. Κούρια, "Η Ελλάδα στα χαρακτηριστικά των ευρωπαϊκών περιηγητικών εκδόσεων, Όψεις και "απόψεις", *Αρχαιολογία*, 27 (1988), σ.43.

Elles seront comme un grand Sceau qui se met au bas des Patentes pour en autoriser la Vérité”².

Η οπτική του ταξιδιού, η φύση και οι στόχοι των ταξιδευτών αλλάζουν κατά τον 18ο αιώνα. Τα περιηγητικά ταξίδια δεν πραγματώνονται πιά από εμπόρους, προσκυνητές ή τυχοδιώκτες αλλά από επιστήμονες, διπλωμάτες ή αρχαιολάτρες με συγκεκριμένα προγράμματα και σκοπούς. Η εικονογράφηση των βιβλίων γίνεται κανόνας, περνάει από τα χέρια των ερασιτεχνών στους επαγγελματίες ζωγράφους και χαράκτες, ενώ αναζητάται η “ορθή” αντίληψη και η “γνώση” του αντικειμένου. Η εικόνα, εκτός από μέσο καταγραφής των εμπειριών γίνεται και μέσο μετάδοσης πληροφοριών, των οποίων η αξιοπιστία αναζητάται και επισημαίνεται και από τους ίδιους τους ζωγράφους. Για παράδειγμα, ο Cornelis Le Bryun τονίζει την αξιοπιστία των σχεδίων του, που αποτελούν πράγματι σημαντικές μαρτυρίες, σημειώνοντας στον πρόλογο της γαλλικής έκδοσης του έργου του, που κυκλοφόρησε στα 1700, ότι ο σπουδαιότερος στόχος που έθεσε δημοσιεύοντας το έργο αυτό, ήταν η σωστή παρουσίαση των σχεδίων των πόλεων, τοποθεσιών και κτιρίων, που επισκέφθηκε. Επισημαίνει επίσης ότι τα σχέδια αυτά έγιναν επί τόπου με κάθε δυνατή επιμέλεια, μερικές φορές με μεγάλο κίνδυνο για τη ζωή του. Για να επιβεβαιώσει τα παραπάνω δημοσιεύει πιστοποιητικά προσώπων που τον είχαν δει να ζωγραφίζει επί τόπου και αναφέρει ότι οκτώ χαρακτηριστικά του βιβλίου του έγιναν από σχέδια άλλων, τους οποίους κατονομάζει³.

Ο χαρακτήρας των περιηγητικών κειμένων και η εικονογράφσή τους επηρεάστηκε αναπόφευκτα από τις γενικότερες αλλαγές που σημειώθηκαν κατά τον 19ο αιώνα, όπως η επιστημονική εξειδίκευση, η ανάπτυξη των συγκοινωνιών και των μέσων πληροφόρησης. Ειδικά ως προς τα ελληνικά πράγματα πρέπει να σημειωθεί ότι ο ευρωπαϊκός περιηγητισμός αποτελεί τον αιώνα αυτό πλούσια πηγή εντυπώσεων και αφηγήσεων, συγγραφικά και εικαστικά, κυρίως λόγω της ανάπτυξης του φιλελληνισμού. Ο ίδιος ο λόρδος Βύρωνα, του οποίου η παρουσία στην Ελλάδα δημιούργησε μιά καινούρια περίοδο για τον φιλελληνισμό⁴ ήταν ιδιαίτερα υπερήφανος για τον Jacob Linckh, το ζωγράφο στον οποίο είχε αναθέσει τα σχέδια διαφόρων τοπίων, ώστε σημειώνει στο *Childe Harold’s Pilgrimage*: “I was fortunate to engage a

2. Guillaume Grelot, *Relation nouvelle d’un voyage de Constantinople*, Paris 1680, (“Avis au lecteur”), χ. αρ. σ.

3. Βλ. Στ. Φινόπουλος, “Αξιοπιστία της γραβούρας στις εκδόσεις των περιηγητών”, *Αρχαιολογία*, 27 (1988), σ.49.

4. Βλ. Α. Δρούλια, “Ο φιλελληνισμός από το 1824”, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ.ΙΒ’ , σ.474-477.

very superior German artist, and hope to renew my acquaintance with [Cape Colonna], and many other Levantine scenes, by the arrival of his performances”⁵.

Γενικά, όπως σημειώνει ο Κ.Θ. Δημαράς “ο σχεδιαστής, ο ζωγράφος, αργότερα ο φωτογράφος... θα ολοκληρώσουν ή θα συμπληρώσουν τις αφηγήσεις, τις περιγραφές του λογίου ταξιδιώτη. Χαρά για τον αισθητικό, τον γενικό αναγνώστη, μαρτυρία πολύτιμη για τους ειδικούς: συχνά ο καλλιτέχνης βλέπει και συνεπώς δείχνει, ό,τι διαφεύγει από το μάτι του θεωρητικού παρατηρητή. Όλοι αυτοί θα μας προσφέρουν τη μαρτυρία τους, τα φώτα τους, την ιδιαίτερη τομή των όποιων φροντίδων τους με την όποια ιδιοσυγκρασία τους· κάθε διάκριση, κάθε κατάταξη θα εκινδύνευε να είναι και εκείνη περιοριστική και να αλλοιώσει την μοναδική ενορχήστρωση των φαινομένων, την οποία, όλοι μαζί, μας δωροφορούν”⁶.

Το Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών στην προσπάθειά του να καταγράψει αυτές τις πολύτιμες μαρτυρίες περιέλαβε στα πλαίσια του ευρύτερου προγράμματος “Περιηγητικά κείμενα για τη Νοτιο-Ανατολική Ευρώπη και την Ανατολική Μεσόγειο, 15ος-19ος αιώνας”⁷ το έργο της απογραφής και αναλυτικής περιγραφής των εικόνων που περιέχονται σε βιβλία ή βρίσκονται σε λυτή μορφή.

Στόχος μας είναι η καταγραφή σχεδίων, υδατογραφιών, χαρακτηριστικών ή φωτογραφιών που απαντώνται σε λυτή μορφή ή περιλαμβάνονται στα περιηγητικά κείμενα από τον 15ο έως τον 19ο αιώνα και αφορούν στον ευρύτερο ελληνικό χώρο. Στο χώρο αυτό περιλαμβάνεται ο “κυρίως” ελληνικός χώρος, ο ελλαδικός, αλλά και οι περιοχές όπου έζησαν ελληνικοί πληθυσμοί μέσα στα όρια της οθωμανικής αυτοκρατορίας.

Η έκταση του προγράμματος δεν είναι δυνατόν να υπολογισθεί αυτή τη στιγμή με ακρίβεια. Εάν ληφθεί υπόψη ότι τα εικονογραφημένα βιβλία που έχουν εντοπισθεί για να καταγραφούν από το κεντρικό περιηγητικό πρόγραμμα φθάνουν τις τέσσερις περίπου χιλιάδες και παράλληλα καταγράφονται και εικόνες σε λυτή μορφή φθάνομε σε έναν μεγάλο αριθμό εικόνων, για τον οποίο ελπίζουμε ότι εκτός από τον εντοπισμό και την καταγραφή, η σύγ-

5. Σημ.6 στο Canto ii (*Poetical Works*, ed. E.H.Coleridge, ii, 170).

6. Κ.Θ. Δημαράς, “Αίσιος αιώνας”, *Τόπος και Εικόνα, χαρακτηριστικά ξένων περιηγητών για την Ελλάδα*, τ. Δ', 19ος αι., Αθήνα 1982, σ.11.

7. Βλ. *Περιηγητικά κείμενα για τη Νοτιο-ανατολική Ευρώπη και την Ανατολική Μεσόγειο 15ος-19ος αιώνας, Κατάλογος Συντομευμένων Τίτλων*, Επιμέλεια: Ιόλη Βιγγουπούλου-Ράνια Πολυκανδριώτη, Τετράδια Εργασίας 17, Αθήνα 1993, σ. 23-29.

χρονη τεχνολογία θα μας επιτρέψει και τον αποθησαυρισμό του σε οπτικό δίσκο, ώστε η προσέγγιση να είναι εύκολη στους ερευνητές.

Στο συγκεκριμένο έργο το ερευνητικό ενδιαφέρον επικεντρώνεται στην εικόνα ως ιστορική, με την ευρεία έννοια, πληροφορία και λιγότερο ως αντικείμενο τέχνης και στη βάση αυτή έχει σχεδιασθεί και λειτουργεί το πρόγραμμα της εικονογράφησης. Ενδιαφέρει δηλαδή πρωταρχικά η κάθε είδους πληροφορία την οποία μπορεί η εικόνα να παρέχει, καθώς και η τεκμηρίωση αυτής της πληροφορίας, και δευτερευόντως η αισθητική αξία της εικόνας. Αναλυτικότερα, στόχος του προγράμματος είναι η σωστή και λεπτομερής καταγραφή των στοιχείων που παρέχει η ίδια η εικόνα, η άντληση κάθε είδους ιστορικής πληροφορίας, η οποία στη συνέχεια όπου είναι δυνατόν ελέγχεται και τεκμηριώνεται. Σε μεταγενέστερο στάδιο προβλέπεται εκτενέστερος σχολιασμός της εικόνας και βιβλιογραφική επεξεργασία.

Στην ανάλυση των εικόνων μας απασχόλησαν ιδιαίτερα ο τρόπος περιγραφής και η χρονολόγησή τους. Η περιγραφή της εικόνας είναι εξαιρετικά σημαντική διότι από το πεδίο⁸ αυτό ανακαλούνται όλα τα εικονιζόμενα θέματα. Ενδιαφέρει όχι μόνο το κυρίως θέμα της εικόνας, για παράδειγμα η προσωπογραφία της Θηρεσίας Μακρή, της κόρης των Αθηνών από το βιβλίο του René Puaux, *Grèce, terre aimée des dieux*, (Paris 1932) (εικ.1) αλλά και όλες οι εικονογραφικές λεπτομέρειες δηλαδή η κόμμωση, τα κοσμήματα και η ενδυμασία, τα οποία πρέπει να αναφέρονται στην περιγραφή⁹. Είναι προφανές ότι στις περιγραφές πρέπει να χρησιμοποιείται το ίδιο πάντα λεξιλόγιο. Για τη σωστή και ομοιόμορφη περιγραφή ετοιμάζεται ειδικό σύστημα καταγραφής, το οποίο θα περιέχει μεγάλες περιγραφικές ενότητες, όπως πνευματικός και υλικός πολιτισμός, προσωπογραφίες, κτίρια, τοπία κ.λ.π. αλλά και μικρότερες ενότητες περιγραφής των λεπτομερειών¹⁰.

Τη χρονολόγηση της εικόνας, από τα πιό ενδιαφέροντα πεδία του προγράμματος, προσπαθήσαμε να ορίσομε με περισσότερη ακρίβεια λαμβάνοντας υπόψη τη γενική δυσκολία της χρονολόγησης των χαρακτικών. Η δυσκολία αυτή απορρέει από τη χρονική απόσταση που μεσολαβούσε από τη δημιουργία του αρχικού σχεδίου κατά τη διάρκεια του ταξιδιού του περιηγητή,

8. Με τη λέξη πεδίο αποδίδεται ο αγγλικός όρος "field".

9. Στην εικόνα αυτή περιλαμβάνονται και ανεξάρτητα θέματα, όπως κάλυμμα κεφαλής, δύο ακόμα προσωπογραφίες της Θηρεσίας Μακρή, αυτόγραφο της εικονιζομένης και αναγγελία του μνημοσύνου της, τα οποία αποτελούν ανεξάρτητα εικονογραφικά δελτία.

10. Βλ. για παράδειγμα Fr. Gernier, *Thesaurus iconographique, système descriptif des représentations*, Paris 1984.

έως τη χάραξη της εικόνας ύστερα από την επιστροφή του, καθώς και από τη χρησιμοποίηση ενός χαρακτηριστικού σε διαφορετικές εκδόσεις του ίδιου ή άλλων έργων. Έτσι καταλήξαμε στη δημιουργία τριών πεδίων, τα οποία προσδιορίζουν αντίστοιχα τη χρονολογία της δημιουργίας του σχεδίου της εικόνας, της χάραξης και της έκδοσής της. Τα σχετικά στοιχεία αντλούμε από τις επιγραφές της συγκεκριμένης εικόνας, από τις αναφορές του περιηγητή στο κείμενο, καθώς και από τη σχετική βιβλιογραφία.

Γενικά η εξέταση της εικόνας από τη σκοπιά του ιστορικού τόσο στην πορεία της εργασίας, όσο και στο τελικό στάδιο συναγωγής συμπερασμάτων, προϋποθέτει το συνεχή έλεγχο των στοιχείων που προκύπτουν διότι υπάρχουν πολλοί παράγοντες οι οποίοι επηρεάζουν την αξία των χαρακτηριστικών ως πηγή ιστορικών πληροφοριών.

Αρχικό παράγοντα περιορισμού της αξιοπιστίας των εικόνων αυτών αποτελεί η ίδια η διαδικασία παραγωγής τους. Συγκεκριμένα, μετά το επιτόπιο σχέδιο ακολουθούσε ειδική επεξεργασία και προετοιμασία για τη χάραξη. Επαγγελματίας ζωγράφος βελτίωνε το σχέδιο, προσέθετε ή αφαιρούσε στοιχεία· στη συνέχεια εάν προβλεπόταν επιχρωματισμός, αυτός γινόταν κατά κανόνα στην τύχη και από χαμηλόμισθους εργάτες. Ακολουθούσε η προετοιμασία για τη χάραξη, κατά την οποία ο χαρακτήρας ή ο εκδότης επενέβαιναν στην αρχική εικόνα κατά την κρίση τους¹¹.

Επίσης η όχι σπάνια επαναχρησιμοποίηση εικόνων από άλλες εκδόσεις, περιηγητικές ή μη, με ανακριβείς συχνά λεζάντες δημιουργεί κίνδυνο παραπλάνησης για τον ερευνητή¹². Ακόμη πρέπει να ληφθούν υπόψη τα εμπόδια που αντιμετώπιζαν οι περιηγητές ή οι ζωγράφοι που τους συνόδευαν στο χώρο της οθωμανικής αυτοκρατορίας, όπου υπήρχαν δυσκολίες στην απεικόνιση προσώπων ή στη λεπτομερή καταγραφή μνημείων και οχυρώσεων.

Εκτός από τις αντικειμενικές δυσκολίες ο ιστορικός πρέπει να λαμβάνει πάντα υπόψη για την αξιολόγηση των εικόνων τους υποκειμενικούς παράγοντες που διαμόρφωναν την οπτική του περιηγητή, καθώς και την ειδική σχέση του με το συγκεκριμένο χώρο. Στο σημείο αυτό η γνώση των βιογραφικών στοιχείων του περιηγητή, καθώς και της σχετικής βιβλιογραφίας, που προσ-

11. Βλ. Στ. Φινόπουλος, ό.π., σ.48-52.

12. Στο σημείο αυτό πρέπει να επισημανθεί ότι τη λειτουργία του έργου διευκολύνει η με χρονολογική σειρά αποδελτίωση των βιβλίων, διότι έτσι είναι ευκολότερη η επισήμανση των επαναλήψεων παλαιών χαρακτηριστικών σε νεώτερα έργα ή της παρουσίας ίδιων εικόνων με διαφορετικές λεζάντες. Επίσης με τον τρόπο αυτό διαφαίνονται καλύτερα οι εξελίξεις στα θέματα και στην τεχνική.

φέρει η σύνδεση με το κεντρικό περιηγητικό πρόγραμμα του ΚΝΕ, αποτελεί σημαντικό στοιχείο για την κρίση της αξίας των σχεδίων του ως ιστορικής πηγής. Για παράδειγμα, τα σχέδια του Van Mour, “peintre ordinaire du Roi au Levant”, αποκτούν ξεχωριστή αξία όταν γνωρίζουμε ότι το ζωγραφικό του εργαστήριο στην Πόλη ήταν τόπος συνάντησης διπλωματών και διανοουμένων και ότι ο ίδιος είχε πρόσβαση στην κλειστή οθωμανική κοινωνία της εποχής¹³.

Ακόμη είναι απαραίτητο για τον ερευνητή να γνωρίζει ποιά βιβλία αποτελούν περιγραφές “φανταστικών ταξιδιών”, όπως το έργο του φλαμανδού γεωγράφου του 17ου αιώνα Olfert Dapper, *Description des iles de l’Archipel*, ο οποίος δεν ταξίδεψε ποτέ στην Ελλάδα και τα χαρακτηριστικά που συνοδεύουν το έργο του αποτελούν αντιγραφές από άλλα βιβλία.

Γενικά η ασυνέπεια των σχεδίων, σε όποιον από τους παραπάνω παράγοντες και αν οφείλεται – ας σημειωθεί ότι η παραπάνω αναφορά είναι ενδεικτική και καθόλου εξαντλητική – απασχολούσε και τους ίδιους τους περιηγητές, όπως στην περίπτωση του γάλλου αρχιτέκτονα Julien-David Le Roy, του οποίου τα σχέδια στη δεύτερη έκδοση του έργου του *Les ruines des plus beaux monuments de la Grèce considérées du côté de l’histoire et de l’Architecture*, (Paris 1770), δέχθηκαν οξεία κριτική για ασυνέπεια από τους άγγλους αρχιτέκτονες Stuart και Revett, στους οποίους υποχρεώθηκε να απαντήσει.

Στο σημείο αυτό νομίζουμε ότι πρέπει να σημειωθεί και να μελετηθεί η σημασία της ασυνέπειας: οι προσθήκες ή αφαιρέσεις διαφόρων εικονογραφικών στοιχείων απηχούσαν το κοινό γούστο που τα απαιτούσε, την ευκολία του χαρακτήρα ή του τυπογράφου ή ακόμα και την απήχηση και διάδοση ορισμένων χαρακτηριστικών, όπως του Van Mour ή του Nicolay. Τα χαρακτηριστικά αυτά είτε επαναλαμβάνονταν αυτούσια με περισσή ευκολία και με λανθασμένες λεζάντες, είτε αποτελούσαν πηγή για τη συμπλήρωση λεπτομερειών της υπάρχουσας εικόνας. Για τους παραπάνω λόγους η προσπάθεια εντοπισμού των προτύπων αποτελεί έναν από τους σημαντικούς στόχους του προγράμματος.

Η διαπίστωση της αξιοπιστίας των εικόνων πρέπει να αποτελεί συνεχώς μέλημα του ερευνητή αλλά και η έλλειψή της δεν στερεί τα έργα αυτά από την αξία της ιστορικής πηγής διότι, όπως και τα περιηγητικά κείμενα, αποτελούν υποκειμενικές και αντικειμενικές μαρτυρίες μιάς εποχής. Με τη μελέτη τους

---

13. *Recueil de cent estampes représentant différentes nations du Levant gravées sur les tableaux peints d’après nature en 1707 et 1708, par les ordres de M. de Ferriol, ambassadeur du Roi à la Porte, et mis au jour en 1712 et 1713 par les soins de M. Le Hay*, A Paris, 1715.

συλλέγονται πληροφορίες για το άν ο σχεδιαστής ήταν ο ίδιος ο περιηγητής ή εάν χρησιμοποιήθηκε επαγγελματίας ζωγράφος, τότε έγινε ο σχεδιασμός, η χάραξη, η εκτύπωση και σύμφωνα με ποιά τεχνική. Επίσης το ίδιο το θέμα της εικόνας δίνει ένα στίγμα για τα ενδιαφέροντα του περιηγητή, τα οποία ως ένα βαθμό απεικονίζουν και τις ιδεολογικές και αισθητικές κατευθύνσεις του καιρού του. Για παράδειγμα οι πίνακες του Stackelberg με τις λαϊκές ενδυμασίες και με χαρακτηριστικούς τύπους από την Ελλάδα της εποχής του είναι αντιπροσωπευτικοί για τις αντιλήψεις των περιηγητών του τέλους του 18ου αιώνα. Εάν πάλι η εικόνα αποτελεί αντιγραφή από άλλο έργο έχει σημασία από πού είναι δανεισμένο το πρότυπο και ποιές προτιμήσεις καλλιτεχνικές ή θεματικές απηχεί η αναπαραγωγή του.

Τέλος, σημαντικό παράγοντα για την τελική διαμόρφωση της κρίσης σχετικά με την ιστορική σημασία της εικονογράφησης των περιηγητικών εκδόσεων αποτελεί η γνώση των οικονομικών προϋποθέσεων, των κοινωνικών συνθηκών, των θρησκευτικών και πολιτιστικών κατευθύνσεων στο χρονικό διάστημα που εξετάζεται. Η γνώση αυτή βοηθά τόσο στην κατανόηση των εικόνων, του τρόπου σύλληψης και έκφρασής τους όσο και στη γενικότερη εξαγωγή συμπερασμάτων σχετικά με τους επηρεασμούς και τις τάσεις των ζωγράφων και χαρακτών τους.

Η ίδια η έκταση του υλικού αλλά και η φιλοσοφία του εγχειρήματος απαιτούν τη δημιουργία μιάς βάσης δεδομένων στην οποία θα μπορεί να εργασθεί σειρά ερευνητών του ΕΙΕ αλλά και ερευνητές από άλλους χώρους, ιδρύματα ή μουσεία, διότι το αντικείμενο του προγράμματος είναι από τη φύση του διασκορπισμένο και διεπιστημονικό. Ακόμη, μέσω του ηλεκτρονικού υπολογιστή επιδιώκεται η σύνδεση με παρόμοια προγράμματα καταγραφής ανάλογων έργων και η ανταλλαγή πληροφοριών. Για το λόγο αυτό κρίθηκε σκόπιμη η ενημέρωση και συνεργασία με σχετικά ιδρύματα της Ελλάδας και του εξωτερικού¹⁴ αλλά και με ιδιώτες συλλέκτες¹⁵.

Ως προς τον εντοπισμό και την καταγραφή του υλικού για λόγους μεθοδολογικούς το πρόγραμμα ακολουθεί χρονολογική σειρά¹⁶ ενώ, παράλληλα, για την καλύτερη εποπτεία του υλικού επιλέγομε για την αποδελτίωση της εικο-

14. Εθνική Πινακοθήκη, Μουσείο Μπενάκη, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Istituto Centrale per il Catalogo e la Documentazione της Ρώμης.

15. Ιδιαίτερες ευχαριστίες στον κ. Στ. Φινόπουλο για το ενδιαφέρον και τις εύστοχες σχετικά με το πρόγραμμα παρατηρήσεις.

16. Βλ. σημ. 12.

νογράφησης βιβλία που έχουν ήδη καταγραφεί από το βασικό πρόγραμμα¹⁷ χωρίς φυσικά να αποκλείεται και η ανεξάρτητη επεξεργασία, λυτών κυρίως έργων.

Το υλικό συστηματοποιείται με τη βοήθεια της μηχανογράφησης και δημιουργείται τράπεζα πληροφοριών με υπολογιστή Apple Macintosh και πρόγραμμα FileMaker¹⁸. Αναγκαία συνθήκη για να προχωρήσει η εργασία υπήρξε η δημιουργία δελτίων, τα οποία έπρεπε να περιέχουν με μορφή αναλυτική και όσο το δυνατόν πιό σύντομη τα δεδομένα προς επεξεργασία στοιχεία.

Τα δελτία κρίθηκε σκόπιμο να συντάσσονται στην αγγλική γλώσσα γιατί το πρόγραμμα αποσκοπεί στο να είναι προσιτό στη διεθνή επιστημονική κοινότητα¹⁹. Παράλληλα, όμως, γίνεται ήδη προσπάθεια η χρησιμοποιούμενη ξενόγλωσση ορολογία να αποδοθεί με τους σωστούς όρους στα ελληνικά ώστε να καθιερωθεί η αντίστοιχη ορολογία, που να είναι αποδεκτή από τους Έλληνες ειδικούς.

Αρχικός μας στόχος είναι η όσο το δυνατόν πληρέστερη καταγραφή των εικόνων και θα ακολουθήσει η επεξεργασία του υλικού από όπου και αναμένεται να προκύψουν συνθετότερα αποτελέσματα.

Η ολοκλήρωση του μακρόπνοου αυτού έργου θα προσφέρει στη διεθνή επιστημονική κοινότητα στοιχεία από την καταγραφή ενός μεγάλου τμήματος των χαρακτηριστικών που εντοπίζονται στην Ελλάδα και στο εξωτερικό και αφορούν στον ευρύτερο ελληνικό χώρο. Τα στοιχεία αυτά αποτελούν μαρτυρίες για την ιστορία των νεωτέρων χρόνων, την αρχαιολογία και την ιστορία της τέχνης αλλά και για ειδικότερους τομείς, όπως η εθνολογία, η επιγραφική, η γεωγραφία, η βοτανική ή η ζωολογία. Η συγκεκριμένη έρευνα αναμένεται να δώσει απαντήσεις σε γενικότερα σχετικά με την εικονογράφηση των περιηγητικών κειμένων ερωτήματα αλλά και σε επιμέρους θέματα. Συγκεκριμένα με συνδυασμό διαφόρων πεδίων δημιουργούνται πίνακες γενικής κατατάξεως σχεδιαστών, ζωγράφων, χαρακτών, λιθογράφων και τυπογράφων κατά αλφα-

---

17. Βλ. *Περιηγητικά κείμενα για τη Νοτιο-ανατολική Ευρώπη και την Ανατολική Μεσόγειο, 15^{ος}-19^{ος} αιώνας. Κατάλογος Συντομειμένων Τίτλων*, Επιμέλεια: Ιόλη Βιγυποπούλου-Ράνια Πολυκανδριώτη, Τετράδια Εργασίας 17, Αθήνα 1993, σ. 27-29.

18. Στο έργο σημαντική είναι η συνεργασία του συμβούλου μηχανογράφησης κ. Γ.Τσοροτιάτη, με τη βοήθεια του οποίου διαμορφώσαμε τη βάση δεδομένων σύμφωνα με τις ανάγκες του έργου και της κ. Β.Αντωνίου, η οποία έχει αναλάβει την εισαγωγή των στοιχείων στον υπολογιστή.

19. Βλ. *Περιηγητικά κείμενα για τη Νοτιο-ανατολική Ευρώπη και την Ανατολική Μεσόγειο*, ό.π., σ. 29.

βητική ή χρονολογική σειρά. Δημιουργείται αναλυτικός κατάλογος των εικονογραφικών θεμάτων που περιλαμβάνονται στα χαρακτηριστικά (αρχαία και νεότερα μνημεία, απόψεις τόπων, προσωπογραφίες, ενδυμασίες, σκηνές καθημερινού βίου κ.λ.π.), καθώς και ένας πλήρης κατάλογος των επιγραφών που συνοδεύουν τις εικόνες. Διαφαίνονται επίσης οι προτιμήσεις στα υλικά και στις τεχνικές. Επισημαίνονται οι επαγγελματίες ζωγράφοι, καθώς και πότε και με ποιά συχνότητα χρησιμοποιήθηκαν από τους περιηγητές. Ακόμη διακρίνονται οι εκδοτικοί οίκοι που προτιμούνταν για την έκδοση των εικόνων σε σχέση με τους εκδοτικούς οίκους που εξέδιδαν τα ίδια τα βιβλία.

Εκτός από τη δημιουργία γενικών πινάκων, πολύτιμη επίσης είναι η δυνατότητα του προγράμματος να παράγει πολλαπλούς συνδυασμούς των εισαχθέντων πεδίων και να δίνει στοιχεία σχετικά με τους δημιουργούς και τα εικονογραφικά θέματα, τα αντικείμενα και τις χρονολογίες, τους καλλιτέχνες και τους τρόπους υπογραφής τους κ.ά.

Από το ειδικό πρόγραμμα βιβλιογραφίας της εικονογράφησης²⁰ μπορεί να ανακληθεί η νεώτερη βιβλιογραφία σχετικά με τους δημιουργούς και τα εικονογραφικά θέματα.

Για να κατανοηθεί πληρέστερα ο τρόπος εργασίας του προγράμματος στη συνέχεια παρατίθεται ένα συμπληρωμένο δελτίο εικόνας από το βιβλίο του Fr. Hervé, *A residence in Greece and Turkey with notes of the journey through Bulgaria, Servia, Hungary, and the Balkan*, in two volumes, Whittaker and Co., Ave Maria Lane, 1837, με θέμα την προσωπογραφία του Πετρόμπεη Μαυρομichάλη (εικ.2) και ακολουθούν οι σχετικές επεξηγήσεις.

---

20. Αποτελεί ένα ανεξάρτητο βιβλιογραφικό πρόγραμμα συνεργαζόμενο με το σχετικό του κεντρικού περιηγητικού προγράμματος του ΚΝΕ. Βλ. *Περιηγητικά κείμενα για τη Νοτιο-ανατολική Ευρώπη και την Ανατολική Μεσόγειο*, ό.π., σ. 29 στο οποίο καταγράφεται η νεώτερη βιβλιογραφία σχετικά με την εικονογράφηση των περιηγητικών εκδόσεων.

Εικονογραφικό δελτίο

R.in.	ESD	Num.	35	Chron.	9/2/90	Doc.	sk.	
Object	Book	Dimensions	16x11,5	Technique	Tinted lithograph			
Source	Hervé Francis, A residence in Greece and Turkey, [London], 1837, I, 78.							
Title	Mavromichali, Petro Bey	Code	19HERESEIE1837					
Imprints	F.Hervé del. J.W.Giles Lithogr. Published by Whittaker and Co Ave Matia Lane, London A.Ducôtés Lithogr 70, St Martins Lane.							
Picture								
Description	Portrait, Petrobey Mavromichalis, Mainote, Costume, Waistband, Fez, Neck-scarf.						Kind	c,e
Draughtsman	Hervé, Francis			Painter				
Engraver(s)				Lithogr.	Giles, J.W.			
Cartogr.				Printer	Ducôtés, A.			
Publisher	Whittaker and co.							
Date orig.	1834, 1835		Date engrav.			Date print.	1837	

Remarks-descr.

Remarks-icon

Remarks-art

Remarks-bibl.

Στο δελτίο προτάσσεται ένας ειδικός αριθμός ταξινόμησης (Num.), τα στοιχεία του ερευνητή (R.in.), η χρονολογία πρώτης καταγραφής (Chron.) και ο τρόπος τεκμηρίωσης από τον ερευνητή (Doc.)²¹.

Ακολουθούν δύο ενότητες, από τις οποίες η πρώτη σχεδιάστηκε με κύριο άξονα τα στοιχεία της εικόνας και η δεύτερη με τα στοιχεία που προσθέτει ο ερευνητής²².

Αναλυτικά, στο πεδίο του αντικειμένου (Object) σημειώνεται εάν η εικόνα προέρχεται από βιβλίο ή υπάρχει σε λυτή μορφή. Ακολουθούν οι διαστάσεις (Dimensions) και η τεχνική της εικόνας (Technique)²³. Στο πεδίο της πηγής (Source) σημειώνεται ο τίτλος του βιβλίου αν η εικόνα προέρχεται από βιβλίο, ή ιδιωτική συλλογή ή το εμπόριο, εάν πρόκειται για λυτό και ακολουθούν ο τίτλος (Title)²⁴ και ο κωδικός (Code)²⁵, ένας ειδικός συνδυασμός στοιχείων του βιβλίου από το οποίο προέρχεται η εικόνα, ίδιος με τον κωδικό που χρησιμοποιείται για τα βιβλία που αποδελτιώνονται από το κεντρικό πρόγραμμα.

Το πεδίο (Imprints) περιλαμβάνει τις υπογραφές των συντελεστών και τον εκδοτικό οίκο, όπως εμφανίζονται στην τυπωμένη λεξάντα του έργου. Στο πεδίο της εικόνας (Picture) προβλέπεται χώρος για την απεικόνιση του έργου με skanper ή τη φωτογραφική αποτύπωση. Με την απεικόνιση κλείνει η ενότητα των στοιχείων που καταγράφονται όπως υπάρχουν στην εξεταζόμενη εικόνα.

Στη συνέχεια δίνεται μία ακριβής και περιεκτική περιγραφή της εικόνας (Description), η οποία στο πεδίο του είδους (Kind) κατηγοριοποιείται σύμφωνα με τις βασικές κατηγορίες που έχουν επιλεγεί για το κεντρικό δελτίο των περιηγητών²⁶. Ακολουθούν τα ονόματα του σχεδιαστή (Draughtsman), του

21. Φωτογραφία έγχρωμη ή ασπρόμαυρη, φωτοτυπία, slide έγχρωμο ή ασπρόμαυρο, φωτογράφιση με skanper. Αντίστοιχα δηλώνονται phcl, phbw, pc, slcl, slbw, sk.

22. Ας σημειωθεί ότι ο ηλεκτρονικός υπολογιστής μας δίνει τη δυνατότητα επέμβασης και αλλαγής της ονομασίας ή της σειράς των πεδίων σε οποιοδήποτε στάδιο της εργασίας μας.

23. Εάν πρόκειται για ξυλογραφία, χαλκογραφία, λιθογραφία κ.λ.π.

24. Εάν δεν υπάρχει τυπωμένος τίτλος συμπληρώνεται από τον ερευνητή μέσα σε αγκύλη.

25. Ο κωδικός αυτός αριθμός διευκολύνει τη διασύνδεση των δύο προγραμμάτων.

26. Όπου a=χάρτες, b=τοπία, c=ενδυμασίες, d=αρχαιολογικά ευρήματα, νομίσματα και επιγραφές, e=άλλα.

ζωγράφου (Painter)²⁷, του χαράκτη (Engraver), του λιθογράφου (Lithogr.)²⁸, του χαρτογράφου (Cartogr.), του εκδότη (Publisher) και του εκδοτικού οίκου του έργου (Printer)²⁹.

Η χρονολόγηση της εικόνας, όπως αναλύθηκε παραπάνω, ολοκληρώνεται με τη συμπλήρωση τριών πεδίων, τα οποία προσδιορίζουν αντίστοιχα τη χρονολογία της δημιουργίας του σχεδίου της εικόνας (Date orig.), της χάραξης (Date engr.) και της έκδοσής της (Date print.). Με τη συμπλήρωση των παραπάνω στοιχείων ολοκληρώνεται η πρώτη φάση της εργασίας.

Τα υπόλοιπα πεδία του δελτίου προβλέπεται να συμπληρωθούν σε μία δεύτερη φάση της επεξεργασίας των καταγραφέντων στοιχείων. Αρχικά σημειώνονται παρατηρήσεις σχετικά με την κατάσταση διατήρησης του έργου, τον τύπο των γραμμάτων, την ύπαρξη υδατοσήμων ή άλλων σημάτων, την ποιότητα του χαρτιού ή της εκτύπωσης (Remarks-descr.). Ακολουθούν παρατηρήσεις σχετικά με την επιδεξιότητα του ζωγράφου, τους επηρεασμούς του, την ποιότητα του σχεδίου, της χάραξης ή του επιχρωματισμού (Remarks-art). Επίσης σημειώνονται τα αποτελέσματα της έρευνας σχετικά με την αντικειμενικότητα ή όχι της εικόνας, την προέλευση ή την επανάληψή της σε άλλες εκδόσεις, περιηγητικών ή μη βιβλίων και την αξιοπιστία της ως ιστορική πληροφορία (Remarks-icon). Το δελτίο κλείνει με την συμπλήρωση στοιχείων για την απεικόνιση του ίδιου θέματος σε άλλα έντυπα, καθώς και με βιβλιογραφικές πληροφορίες σχετικά με το θέμα που απεικονίζεται (Remarks-bibl.).

Είναι εύκολα αντιληπτό ότι το έργο αυτό περνάει από διάφορα στάδια εμπλουτισμού και η ολοκλήρωσή του είναι επίπονη και μακροχρόνια. Σε όλα τα στάδια το πρόγραμμα της εικονογράφησης του ΚΝΕ είναι ανοικτό σε γόνιμες παρατηρήσεις σχετικά με τον τρόπο εργασίας αλλά και σε συνεργασίες, με σκοπό η καταγραφή αυτή να αποδοθεί στη διεθνή επιστημονική κοινότητα σε μιά όσο το δυνατόν πληρέστερη μορφή.

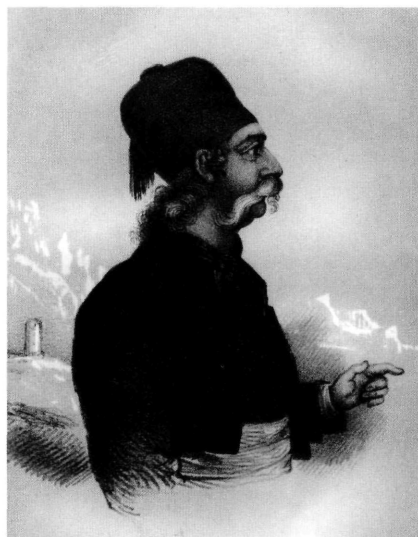
27. Η διάκριση μεταξύ σχεδιαστή και ζωγράφου δηλώνεται διότι σε πολλές απεικονίσεις το αρχικό σχέδιο επεξεργάζεται επαγγελματίας ζωγράφος. Ο σχεδιαστής υπογράφει συνήθως *delineavit, designavit, descripsit, effigianit* και ο ζωγράφος *invenit, inventor, pinxit, pinxerat*.

28. Η διάκριση μεταξύ λιθογράφου και χαράκτη δηλώνεται διότι στη λιθογραφία δεν ακολουθείται τεχνική χάραξης αλλά τύπωμα της σχεδιασμένης επιφάνειας σε λίθο.

29. Τα ονόματα των δημιουργών αρκετά συχνά σημειώνονται και στο πεδίο "Imprints". Πιθανότατα όμως στο παραπάνω πεδίο τα στοιχεία να είναι ελλιπή ή συντομογραφημένα. Στην περίπτωση που ορισμένα στοιχεία συμπληρώνονται από τον ερευνητή χωρίς να υπάρχουν στην εικόνα εμφανίζονται μέσα σε αγκύλες.

Εικ. 1. Προσωπογραφία της Θηρεσίας Μακρή.

Εικ. 2. Προσωπογραφία του Πετρόμπεη Μαυρομιχάλη.

SUMMARY

A Data Bank of the Illustrations Accompanying the Texts of Travel Literature

An inventory describing the illustrations in the texts of the travel literature from the 15th to the 19th century constitutes a distinct object of research in the Institute of Neohellenic Research. The illustrations accompanying these texts are of special interest, not only for their artistic merit, but also as a further source of information. The analysis of this material made it necessary to set up an index-card which records the identity of the illustration according to information provided by the illustration itself and by the relevant literature.

Each index-card is divided into two sections which comprise details and remarks about the form and the content of the illustration. The index-card contains the following: the recorder's initials, the number of the index-card, the date of the first record, the mode of documentation (e.g. sk. for skanning), the dimensions, the technique and the title of the illustration. The code is a specific number which relates the illustrations to the research program of travellers' writings referring to the south-eastern Europe and eastern Mediterranean from the 15th to the 19th centuries. Finally the index-card comprises also the information concerning the creation and the dating of the illustration as well as remarks on its subject, technique and conservation.